

הרב נחום גרינוואלד

ה"אור" והצמצום לפי שיטת החסידות (ד)

פרק ד: כיצד מסבירים השיטות האחרות בצמצום

מבוא

בגליונות הקודמים הארכנו בביאור מושג הצמצום שבכתבי אריז"ל לפי השקפת החסידות שהצמצום לא הי' כפשוטו. נקודת הדברים היא שיש להבחין הבחנה יסודית בין עצמותו ית' לבין התגלות אורו אין סוף. והוסבר שהצמצום הוא רק בגלל התגלות האור שכן דוקא בגלל טבע האור שהוא מאיר ומתבטא יש צורך להסתירו. עוד הוסברה מהות הצמצום שהיא התכללות האור בתוך המאור-עצמותו ית' ואינה היעדרות האור ח"ו מחד או משל בעלמא מאידך. יתירה מזו גם התכללות זו של האור בתוך המאור מקורו, אינה העלם כלל לגבי הקב"ה ח"ו, שהרי מבחינתו גם כאשר קיימת התכללות בתוך עצמו, האור מאיר כמו לפני צמצום/התכללות זה.

עוד הסברנו כיצד העובדה שאין הצמצום כפשוטו, אינה סתירה להלכות האומרות שיש מקומות מסוימים שבהם אסור להזכיר דבר שבקדושה, שכן האור שמאיר הריהו בבחינת מקיף בלבד, ואין המקיף חודר לתוך מציאות הדברים ומשפיע על קדושת הדברים או טומאתם.

בפרק זה נותר לנו לבאר מה שעדיין תמוה לפי ההנחה האמורה שהצמצום הי' רק באור ולא בעצמותו ית' לפי שיטות הראשונים, וכן ביאור שאר השיטות במהות הצמצום.

העצמות והאור כולו חד

כאמור כבר הארכנו לבאר בפרק א של מאמר זה¹ את הנחת היסוד של החסידות בענין האור אין סוף, שכאשר האריז"ל כותב שלפני הצמצום הי' האין סוף ממלא את הכל, הכוונה היא ל"אור" בניגוד לעצמותו יתברך. ועוד התבאר שם שכל הצמצום שעליו דיבר האר"י שייך רק ב"אור", אך בעצמותו ית' לא הי' צורך בשום צמצום כלל, ולכן ה"מאור" - מקור האור שהוא עצמותו ית', הוא בגילוי, כי בנוגע עצמותו ית' לא שייך שום התעלמות ושום הסתרה כלל.

אולם לפי זה מתעוררת כאן שאלה גדולה, הלא ההוכחה העיקרית² שהצמצום הוא לא כפשוטו, מבוססת על מקרא מלא "הלא את השמים ואת הארץ אני מלא". כלומר,

1. היכל הבעש"ט גליון א עמ' ל' ואילך.

2. ראה לשונו של רבינו הזקן בעל התניא באגרת הקודש סי' כה המצוטט ומוסבר להלן בהערה 16.

שלא יתכן לומר שאורו של הקב"ה לא נמצא במקום מסויים, שכן אז אין הקב"ה מלא את הארץ, וכמו כן הבאנו בפרק ב'³ מקורות מהראשונים המסתמכים על כתוב זה, שמדבריהם יוצא במפורש שאין העולם חוצץ את נוכחות הקב"ה ח"ו, והוא מלא כאן במקום הגשמי ממש; אולם, באם אנו אומרים שכל הצמצום הי' רק באור ולא בעצמותו, הרי יתכן לפרש שהכתוב "הלא את השמים ואת הארץ אני מלא" מכוון על עצמותו ית', ואילו ביחס לאור אכן נאמר שהצמצום הוא פשוטו כמשמעו!?

אך לאמיתו של דבר נראה שאין כאן שאלה⁴, שכן כבר הוסבר באורך לעיל בפרק א', שהאור הוא מעין המאור, דהיינו ענינו של ה"אור" הינו ביטוי והשתקפות אמיתית של העצמות המאור, ואלמלא ביטוי זה של "אור" המשקף את העצם - עצמותו ית' הי' נשאר לעצמו בלי שום התבטאות כלל, הרי לפי זה מובנת שתי נקודות יסודיות:

(א) אי אפשר לדבר ח"ו על הפרדה, ולו דקה שבדקה ח"ו, בין האור למאור, שהרי האור הוא העצמות המאור בהתגלות. כלומר, האור בכל מדרגותיו⁵ הינו עצמותו ית' בתנועה של גילוי ואינו דבר נוסף ח"ו, וממילא כשם שהעצמות אינו משתנה ומתעלם, כך מוכרח שגם האור לא משתנה כלל. (אולם, יחד עם זאת, אל לנו לשכוח מה שכתבנו כדבר פשוט, שתנועה ותכונה - אם ניתן בכלל לדבר על "תכונה" באין סוף - של גילוי זה, בהיותה רק צד אחד של עצמותו - האור שלו - היא שונה בתכלית, מעצמותו, שהרי זה - "הוא עצמו" וזה - "גילוי").

(ב) כאשר אנו מדברים על הקב"ה על איזה גילוי, התגלות, מדרגה, הפשטה, בלי גבוליות, אינסופיות, אחדות, יחידו, הרי עצם העובדה שאנו יודעים על כך, שאנו מדברים על כך, הרי - לאור ההסבר האמור - בהכרח שזהו הקב"ה בעצמותו המופיע ומתגלה אלינו באמצעות אור אין סוף ית'. שהרי פשוט וברור שבנוגע הקב"ה בעצמותו אין אנו יודעים עליו שום הגדרה, מלבד שאין לו תחלה ואין יכולת נבצר ממנו⁶, אך כל הגדרה אחרת,

3. היכל הבעש"ט גליון ב' עמ' נא.

4. ראה 'מאמרי אדה"ז ענינים' עמ' שד"מ: "דבבחי' אור א"ס עצמו...הגם שאינו אלא בחי' גילוי העצמות] בלבד מכל מקום גם בו לא יתכן לומר בחי' [נת] שינוי בעצמו אחר שהוא בחי' [נת] גילוי העצמות וכמו שהעצמות אין בו שינוי בעצם גם בבחי' [נת] גילוי העצמות וכמו שהעצמות אין בו שינוי בעצם גם בבחי' [נת] אורו אין בו שינוי". עיי"ש המשך הדברים.

5. ובכמה מקומות בכתבי חסידות מבואר שבאור שלפני הצמצום עצמו קיימות דרגות לפנים מדרגות. ראה לשם דוגמא המשך בשעה שהקדימו תער"ב ח"א.

6. שתי הגדרות אלו, אינן הגדרות מבטאות שום אופי ותכונה גם לא תכונת ההפשטה ושליטת ציור, אלא להיפוך: הן מבטאות שלילות כל הגדרה הגיונית לגבי הקב"ה גם הגדרות של העדר ציור. 'אין לו תחילה' מובנו, אין שום דרך לתפוס מה ואיך, וכן הביטוי 'כל יכול' אומר, שאי אפשר לאפיינו כלל. מאידך, אחדות ה', מלא כל הארץ, אין סוף, הן אמנם הגדרות מפליאות ששייך רק על הקב"ה אך גם מאפיינות, כי כאן מדברים על

שהוא מלא כל הארץ, שלית אתר פנוי מיניה, אינה שייכת רק כשהעצמות מתגלה באמצעות האור.⁷

מכיון שכך מובן, כאשר נאמר בפסוק "את השמים ואת הארץ אני מלא", וכאשר מבואר בזהר "לית אתר פנוי מיניה", הרי מדובר כאן על התגלות הקב"ה באופן שהוא מלא את הארץ, דהיינו, שהקב"ה מגלה בתורתו את הווייתו והתגלותו באופן מסויים ומיוחד, וכמו כן כשכתוב בתורה "אין עוד מלבדו" הרי ביטוי זה בתורה הוא ביטוי העצמות דרך האור, שהרי אין לנו שום התגלות ממנו ית' בלי אור כלל. ולפיכך, מובן שלא יתכן לומר שאכן האור נעדר כליל על ידי הצמצום, אך הפסוק "אני מלא" הולך על עצמותו, כי אם הקב"ה מגלה בתורה "אני מלא", בהכרח שהאור מגלה אותו, ואם האור הי' נעדר, אין לנו גילוי כזה כלל!

[עם זאת, יש להבהיר כאן, שדברינו כאן נכונים רק לגבי התגלות הקב"ה, כמו שמפורש בפסוק "את השמים ואת הארץ אני מלא", ברם ביחס לתנועה של העלם, הרי אדרבה מקורם של פעולות אלו הוא דוקא על ידי עצמותו ית' לבדו, ולכן ביארנו לעיל בפרק ב' שעצם פעולות הצמצום וההעלם הינן "גילוי"⁸ העצמות בלי האור (וה"גילוי" הוא שהאור התכלל בתוכו, ו"נותר" רק העצמות). אך כאשר מדברים על הגילוי של "אני מלא" שהוא, להיפוך, דוקא ה'הופעה' והתמלאות של הקב"ה בכל העולמות - בהכרח לומר שהכוונה לאורו ית', שכן בעצמותו ית' אין "מילוי" כלל].

יתירה מזו. הרגיל בספרי חסידות, מיוסד על הזהר הק'⁹, יודע, שלא רק אור אין סוף הוא חד עם עצמותו ית', אלא גם אורות דאצילות שהם אורות פנימיים שלאחרי הצמצום, נאמרו עליהם שהם וחכמתו (חכמה עילאה דאצילות) כולו חד עם עצמותו ית'¹⁰, ואסור

הגדרה המחייבת שהוא כך בניגוד למה שאינו, כגון אחדות היא בניגוד לפירוד, מלא כל הארץ בניגוד שלא מלא כל הארץ. ראה גם ספר מאמרים "י"ט של ר"ה" תרס"ו לאדמו"ר מהרש"ב נ"ע דרושים לפר' בא בשלח.

7. וכך משמע להדיא מדברי אדה"ז בתורה אור (פרשת וירא) שמצוין בהערה 11: אבל במאור שהוא אין סוף עצמו לא שייך צמצום ח"ו ולא העלם ואדרבה המאור הוא בהתגלות ולכן אפילו תינוקת יודעים שיש שם אלוה מצוי כו' אף שאין בהם השגה ותפיסה איך ומה לפי שאין בהם גילוי האור. דהיינו, שיודעים רק על קיומו של הקב"ה אבל לא שום דבר על אחדותו וכיו"ב, שכן ידיעה זו שייכת רק באמצעות האור. ראה גם מה שכתבנו בהיכל הבעש"ט גליון ב' עמ' קפ אות ז במענה לתגובה.

8. וכמו שהסברנו שם שהביטוי "גילוי העצמות" הינו ביטוי בלתי נכון ומדויק בעליל, שכן 'עצמות' אינו מתגלה כלל, רק בהעדר מלים נכונות משתמשים בחסידות במלה זו לבטאות את פעולת העצמות בלי אמצעות האור עיין שם ותבין.

9. ראה אגרת הקדש סימן כ שבו מבואר דברי הזהר הללו.

10. ראה על ענין זה בשער היחוד והאמונה מפרק ח ואילך ששם מבאר עומק ענין זה. והדברים מבוארים עוד בארוכה בכתבי החסידות.

להגשימם ח"ו. וקל וחומר הדבר לגבי אור אין סוף ממש, שאור אין סוף ועצמות הם חד ממש, ו"לית מחשבה תפיסה בך כלל" ו"לא מכל אליון מדות כלל".

ויש לציין שכל האמור הוא רק בנוגע לפסוק של "אני מלא", שיש לטעון שאם הצמצום לא הי' בעצמות הקב"ה, אז נפרש שכוונת הפסוק נסובה על עצמותו ית' ממש; אך באמת לפי דעת הסוברים צמצום שלא כפשוטו, הרי ישנן עוד סיבות מדוע אי אפשר לקבל דעות הסבורות צמצום כפשוטו באור אין סוף, כפי שהבאתי בפרק הקודם מדברי רבינו הזקן בעל התניא, (א) אין לומר צמצום כפשוטו באור אלקי, שכל המושג של הזזה לצד אינו שייך בתחום האלקי והרוחני והינו מושג גשמי בעליל. (ב) אי אפשר לפרש שמלא כל הארץ נסוב על השגחה בלבד, כי הקב"ה והשגחתו כולו חד. וטענות אלו שייכות במיוחד לאור אין סוף.

הסברת שיטת "צמצום כפשוטו"

אולם מצד אחר עדיין קיימת בעיה אחרת - לפי שיטת צמצום שלא כפשוטו. נכון, הסברנו בקטע הקודם שגם לפי ההנחה בתורת החסידות שכל הצמצום הי' רק ב"אור" ולא בעצמותו ית', ואילו על עצמותו ית' אין צורך כלל לצמצמו, עדיין אי אפשר ליישב שהפסוקים "אין עוד מלבדו" ו"אני מלא" נאמרו על הקב"ה עצמותו ית' מקור האור.

אולם הדבר קשה מבחינה אחרת. בפרק הראשון הבאנו את לשון אדה"ז על עצמותו ית'¹¹: "אבל במאור שהוא אין סוף עצמו לא שייך צמצום ח"ו ולא העלם ואדרבה המאור הוא בהתגלות ולכן אפילו תינוקת יודעים שיש שם אלוה מצוי כו' אף שאין בהם השגה ותפיסה איך ומה לפי שאין בהם גילוי האור מכל מקום המאור עצמו הוא נמצא למטה כמו למעלה".

ואם כן לפי זה שלא הי' העלם כלל לגבי עצמותו ית', עדיין קשה היאך יש מקום טינופת שאסור להזכיר בו דבר שבקדושה? ובנוגע עצמותו ית' הרי נאמר שלא שייך שום העלם והוא בהתגלות בכל מקום גם במקום הטינופת. ומה שנתבאר על אור מקיף שאינו חודר בפנימיות, ניתן לומר רק באור כללי בדומה לאור השמש וחיות כללית, אך לא גבי עצמותו ית', מאחר שלגבי עצמותו אי אפשר להגדירו ח"ו בשום הגדרה כלשהי, לא אור ולא מקיף, והוא נמצא במקיף כבפנימי בשווה בלי הבדל כלל?

אולם לאמיתו של דבר, לפי מה שביארנו (בפרק א בארוכה) שהקב"ה עצמותו ית' הוא מושלל מכל ביטוי, שהרי לכן זקוקים ל"אור" שיגלה ויבטא את עצמותו, והסברנו שלגבי עצמותו אי אפשר לדבר על התנגשות מסויימת, שכן התנגשות שייכת רק באור המתגלה

11. תורה אור וירא יד. ב.

ומתבטא, וממילא ניתן לבאר שלגבי עצמותו ית' אין הבדל כלל בין מקום למקום. ולפי זה אין כל קושי.¹²

אולם בעלי השיטה שהצמצום כפשוטו, לא קיבלו הסבר זה וטענו שגם לגבי עצמותו ית' אי אפשר לומר עצמותו שוכן במקום הטינופת וכדברי בעל היושר לבב חדר א' בפרק יב: "כי החס על כבוד קונו צריך להעלות על לבו מחשבת צמצום זה כפשוטו לבל יפגום בכבודו בחשבו שעצמותו נמצא גם בגשמיים השפלים הבלתי נכבדים ואף בנבזים ח"ו מאחר כי בלי צמצום לא היה מקום ריק מעצמותו, וכי תימא דגם החושבו כפשוטו נמי לא חס עליו כי נותן בו תמונה ברעיונו ע"י הצמצום והקו, מ"מ למעט בתפלה טפי עדיף דלא ראי מחשבת הפגם כמחשבה העדר כבוד לכאורה". הרי שטעם זה הכריח אותם לסבור צמצום כפשוטו.

אך דבריהם צריך בירור, איפה ואיך הי' הצמצום לדעתם? אולם לפני שאנו ניגשים להבהיר קצת שיטתם יש להקדים כמה מלים.

1234567

ברור הוא, שאחרי שמורי החסידות וכן גדולי ישראל מכל החוגים, כבר קיימו וקבלו על עצמם שיטת צמצום שלא כפשוטו וכך עמא דבר כדבר הפשוט, אנחנו מקבלים עלינו שיטה זו בלי סייג, ולמרות הקשיים בדבר, הרי בוודאי כך נגלה לרבותינו הקדושים מאורי החסידות מלמעלה שכך הוא האמת במציאות שאין הצמצום כפשוטו. בכל זאת, ודבר זה הדגיש כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש זי"ע כאשר נשא ונתן בסוגיה זו, כשם שאנחנו מאמינים בלי פקפוק בשיטת צמצום שלא כפשוטו, כך אנו מאמינים שכל פרט בתורה הוא אמת

12. ענין זה העלה כ"ק אדמו"ר רבינו מליובאוויטש זי"ע פעמים מספר. ובספר התוועדיות תשמ"ג ח"ג עמ' 1600: "הבנת הענין לאישורו - הנה תלמידי אדמו"ר הזקן הבינו זאת בשכלם; אבל בנוגע לאנשים כערכינו - הרי זה באופן דהקדמת נעשה לנשמע כו' ועד כדי כך שמכל אלו שדיברתי עמהם בנוגע לצמצום שלא כפשוטו, לא מצאתי אחד שיכול להסביר בשכל כדבעי כיצד יתכן צמצום שלא כפשוטו! ע"פ שכל קשה להסביר כיצד יתכן שהמלך נמצא במקום האשפה ויתירה מזו בבית של עבודה-זרה שזהו המקום הכי נמוך ושפל כו', למטה ממקום האשפה כמובן... וענין זה קשה להסביר בשכל: כיצד יתכן שישנו בית של ע"ז שהתורה מצווה שצריכים לשרוף אותו באש וביחד עם זה נמצא שם הקב"ה (שהרי הצמצום אינו כפשוטו) בכל התוקף כפי שנמצא בקודש הקדשים?!". והנה לכאורה הסברנו בפנים שאין כל קושי. ברם באמת נראה שדברי כ"ק אדמו"ר זי"ע קשורים למבואר בתורת החסידות בכ"מ שהפנימיות דוקא קשורה עם בחינת העצמות. ראה לדוגמא לקו"ש ח"ח עמ' 409 הערה 71 ועוד. ויש לכך כמה דרכי הסברה, ואין כאן המקום לבאר ענין עמוק זה. רק הבאנו הרעיון כאן לשלימות הדברים לאלו הבקיאים בנושא זה.

אולם כדאי לציין גישת הרה"ק רבי נחמן מברסלב (לקוטי מוהר"ן מאמר סד) "וזה המאמר של החלל פנוי אי אפשר להבין ולהשיג כי אם לעתיד לבא כי צריך לומר בו שני הפכים, יש ואין, כי החלל הפנוי הוא הצמצום שכביכול צמצם אלקותו משם ואין שם אלקות כביכול כי אם כן אינו פנוי והכל אין סוף ואין מקום לבריאת העולם כלל אבל באמת לאמיתו בוודאי אעפ"כ יש שם ג"כ אלקות כי בוודאי אין שום דבר בלעדי חיותו ועל כן אי אפשר להשיג כלל בחי' חלל פנוי". ויתכן שעיקר פליאתו הוא מצד נקודה זו שהעלינו, שהלא המקום פנוי מלא בעצמותו והיאך הוא נעלם שאינו מאיר בכל. אך יתכן לבאר דבריו גם בצורה אחרת. ואכמ"ל.

וכל חידוש של תלמיד וותיק הינו חלק מתורת ה' וחל על כך מאחז"ל אלו ואלו דברי אלקים חיים, ומרועה אחד ניתנו, וממילא כאשר גדולי ישראל אמיתיים כ'יושר לבב' והגר"א שסברו כשיטה מסוימת, הרי למרות שנדחתה מהלכה, הרי דבריהם עדיין תורה וללמוד אנו צריכים. לפיכך מוטל עלינו החובה לבאר דבריהם ולהבינם.

[אח"ח 1234567]

כעת נגש לברר עיקרי דבריהם (כמובן אי אפשר במסגרת זו לברר דבריהם בפרטיות, רק נתעכב על יסודי הדברים כפי שהדבר מצוי בכתבי כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש זי"ע), ולצורך זה נצטט עוד מדבריו של בעל ה'יושר לבב':

בפרק י"ג שם, מבאר בארוכה: "ומאחר שהדברים הנסתרים האלה אין אנו משיגים אותם בכח החקירה טבעית דאי אפשר לעמוד עליהם על ידה אלא מפי התורה בהשגה קדומה המתנוצצת בנצוץ נשמתו על דרך מה שכתב הרח"ו בהקדמת שערי קדושה ז"ל, ויש אשר נפשו עצמו בהזדככה במאד מאד תתגלה לאדם ותנהגהו בכל דרכיו, לכן אני חושש כלל ועיקר להשיב לאשר רצו להוכיח בחקירתם שהצמצום אינו כפשוטו כי מה מועיל חקירתנו בדבר שאין אנו יודעים אם שייך לומר בו באמיתות אפילו מהות וכל שכן שלא ידענו מהותו. כי לעולם יכול אני לומר שהוא מהות נעלם ממנו שכל החקירות אשר נעשו לא שייכי בו, או נאמר שרצונו זה כבודו אף כי היה נראה לנו על פי החקירה דאין שכלנו סובל לומר כן בו, ואני סובר לא מדעתי לבד אלא גם על פי קבלת הרב האר"י זלה"ה שהוא כפשוטו, אף כי לא נעדר כח הסיבה ראשונה לברוא העולמות אם היה רוצה בלי שיצמצם לא עצמותו ולא כחו כי אחד הוא, ואף כי לא ידעתי לצייר בדעתי איך היה אפשר זה כמו שלא ידעתי איך נתצמצם מאחר שלא היה מקום ריק ממנו החסרון תלוי בי כי ריק הוא ממני דרך ידיעה זו לא מאחדותו יתעלה. ועליו [אריז"ל ג.ג.] אני סומך בסברתו זו המקובלת לא על חקירתו במהותו, אלא כי מתישב יותר על לבי לומר שהוא כפשוטו ושהשגחתו היא הממלאת מקום הצמצום בדקדוק עצום, וזה מה שאמרו בתקונים לית אתר פנוי מיניה העליונים ותחתונים - משנאמר שאינו כפשוטו ונמעט בכבודו יתעלה באמרנו שעצמותו נמצא בינינו אף במקומות הבלתי ראויים לו וכמו שכתבתי בפ' יב שאינו העדר כבוד שנאמר שהמלך משגיח מחלונו דבר לכלוך כמו שהוא העדר כבוד ח"ו שהמלך עצמו בתוכו וכן כתיב ביה המגביהי לשבת המשפילי לראות"¹³.

מדבריו מתבררות כמה נקודות. ראשית, שבעל ה'יושר לבב' (הוא בעל 'משנת חסידים' לרבי עמנואל חי ריקי, מגדולי המקובלים המוסמכים) אינו מחלק כלל בין אור למאור,

13. ראה להלן בהערות בדברי הגר"א מדברי ה"לשם". ולציין שהמקובל הנודע שדבריו הובאו בתורת החסידות רב שלום בוזאגלו בעל מקדש מלך אף הוא מסכים לדברי היושר לבב, וכך הוא כותב בספרו הדרת מלך סימן קנ"ה "בס' יושר לבב דף ט' כתב וז"ל המדקדק בלשון זה יראה איך האמת אתנו דהצמצום הוא כפשוטו... ע"ש פי' כל המאמר שהאריך בראיות להוכיח שהצמצום הוא כפשוטו ולסתור סברת החולקים בטוב טעם".

ולדעתו הצמצום ה' בעצמותו ית' ממש. והרי מוכרח הדבר, שמכיון שהיסוד העיקרי של שיטתו הוא מצד ביזיון המלך שהוא במקום טינופת, ובעי' זו שייכת יותר לגבי עצמותו ית' מכיון שהוא נמצא בכל והכל נמצא בו¹⁴, לכן מוכרח הוא לומר שהצמצום הוא (א) בעצמותו ית' (ב) שהצמצום הוא כפשוטו. אולם כיצד אכן יתכן לומר שהצמצום כפשוטו בעצמותו ית'? ועוד היאך יתכן לומר צמצום כפשוטו? במדה רבה התשובה היא - שהיא הנותנת. דוקא מצד עצמות יתכן לומר שהצמצום הוא כפשוטו.

עצמותו ית' - כל יכול

הסבר הדבר¹⁵. מאחורי ההבדלים בין שתי השיטות, הצמצום כפשוטו ושלא כפשוטו, קיים הבדל יסודי שהוא בבחינת מושכל ראשון. שיטת צמצום שלא כפשוטו מבססת דבריהם על סברות ומושגים על הקב"ה המבוססים על הגיון מסויים, או על שכל מסויים, דהיינו שמפני טעמים מסויימים הגיוניים, אנחנו לא יכולים לומר לגבי הקב"ה שהצמצום הוא כפשוטו, מהלך שהשכל שוללו בתכלית לגבי הקב"ה, וכך אכן מציג בעל 'יושר לב' (שם, פרק יד) את דברי החולק עליו, בעל 'שומר אמונים': "ומפני זה על אשר אמר הרב חביבי גדול ועצום בתורה ובמעשים... בספרו שומר אמונים שהצמצום אינו כפשוטו מחוייב אני להשיב לו לא על הראי' שהביא בשם שער השמים כי על עשר חקירתו יסד דבר זה שאיני משגיח עליהם". ואילו בעל יושר לבב טוען שהוא מקבל הדברים כפשוטם, לא בגלל חקירה שכלית אלא כי לפי דעתו כך ברור יוצא מכתבי אריז"ל שהם כפשוטם.

ומכיון שכל יסוד שיטה זו מבוסס על אמונה גרידא ולא על סברא, הרי טוענים הם שכאשר ¹²³⁴⁵⁶⁷אנו מדברים בעצמותו ית', הרי מכיון שהוא כל יכול, ואין שום כללים חלים עליו, הרי מכיון שבתורה נפסקה להלכה שיש מקום בו אין קדושה כלל, אנו מקבלים שאכן כך היא המציאות. ואם זה נוגד את כל הבנתנו באלקותו ית', הרי במה דברים אמורים שאנו יכולים לקבוע מושגים בדרגת ה"אור" או אצילות, אך עצמותו ית' אין לו שום חוקים כלל, וממילא הרי ברצון עצמותו ית' להעדר במקום מסויים, מי יאמר לו מה תעשה.

לפי זה טוענים אלו, שכל השאלות היאך ניתן לייחס מושגים גשמיים באלקות וכיו"ב, מבוססות על מושג מסויים שהקב"ה בעצמו האציל וברא כך, אך אין עצמותו ית' מוגבל כלל ב"הגבלה" זו, ואם רוצה יכול הוא לצמצם את עצמו באופן שבמקום מסויים יעדר.

14. יתירה מזו, מזה שאינו מזכיר מאומה על "אור" משמע שלדידו, אין סיבת הצמצום כפי שביארנו בפרק א' - לפי שיטת החסידות - מפני שה"אור" דוקא מתנגש עם המציאות של יישות, אלא גם מצד העצמות חייב להיות הצמצום.

15. ראה על כך דברי כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש זי"ע בספר 'המלך במסבו' (קה"ת תשנ"ג) ח"ב עמ' ריח ואילך. ובארוכה בשיחת קודש ש"פ דברים וש"פ ראה תש"מ (שיחות קודש תש"מ ח"ג עמ' 771 ואילך ועמ' 955 ואילך) ובעוד הזדמנויות שונות.

וכן השאלה שהרי כיצד יתכן לפרש דברי הזהר לית אתר פנוי מיניה על השגחה כי הרי הוא וידיעתו כולו חד?¹⁶ ברם כל זה נכון באם אנחנו הולכים לפי מושגי אלקות הידועים לנו, אך לגבי עצמותו ית' ממש, כל החוקים הללו אינם תופסים כלל. וזה שכותב: "אף כי לא נעדר כח הסיבה ראשונה לברוא העולמות אם היה רוצה בלי שיצמצם לא עצמותו ולא כחו כי אחד הוא, ואף כי לא ידעתי לצייר בדעתי איך היה אפשר זה כמו שלא ידעתי איך נתצמצם מאחר שלא היה מקום ריק ממנו החסרון תלוי בי כי ריק הוא ממני דרך ידיעה זו לא מאחדותו יתעלה. ועליו [אריז"ל נ.ג.] אני סומך בסברתו זו המקובלת לא על חקירתו במהות¹⁷. כלומר אינו נסמך כלל על שום הגיון וסברא וחקירה, אלא רק האמונה שהקב"ה הוא כל יכול¹⁸.

16. ועיין ביושר לבב בית שני פ"ג, ד, ה, שנראה שם נקודת תמצית ביאורו שכל ענין השגחה מובן בעיקר רק מצד "מי יאמר לו מה תעשה וכזה תדין לכל הדברים אשר תשמע שאומרים על הקב"ה כיוצא בדברים באלו".

17. ואם נשאל הרי גם שיטת צמצום שלא כפשוטו מבוססת על פסוק "הלא את השמים ואת הארץ אני מלא", הרי ידחקו את עצמן לפרש שהכוונה על השגחה. ובאמת לכן מצינו אדה"ז כאשר מביא פסוק זה באגרת הקודש סימן כה לקהילת ווילנא כהוכחה כותב: "מהנגלות לנו ולבנינו להאמין אמונה שלימה במקרא מלא שדבר הכתוב הלא את השמים ואת הארץ אני מלא נאם ה' שאין מקרא יוצא מידי פשוטו וגם היא אמונה פשוטה בסתם כללות ישראל ומסורה בידם מאבותיהם הקדושים שהלכו בתמימות עם ה' בלי לחקור בשכל אנושי ענין האלקות אשר הוא למעלה מהשכל עד אין קץ". וא"כ מסתמך בעיקר על פסוק זה (1) שפשוטו של מקרא משמע שלא בהשגחה מדובר, ואין מקרא יוצא מידי פשוטו (2) ועיקר, שכך קיבלו באמונה פשוטה שהכוונה כפשוטו, שה' בעצמו מלא כל הארץ ולא השגחתו. כי פסוק זה הוא היסוד והעיקר, והטיעונים האחרים הם רק "לחדשים מקרוב באו לחקור בחקירה זו ואי אפשר לקרב להם אל השכל אלא דוקא עפ"י הקדמות לקוחות מכאריז"ל מופשטות מגשמיותן וכפי ששמעתי מרבותי נ"ע". דהיינו שהפשטה זו מגשמיותן אינה שכל גרידא, אלא גילויים שקיבל מרבותיו, הבעש"ט והמגיד שכך התגלה להם שאין להבין דברי האר"י כפשוטם, שהרי אי אפשר להסתמך בדברים אלו רק על שכל.

18. ומפליא שגם מצינו לאחד מגדולי ראשוני אשכנז רבי משה ב"ר חסדאי (מובא הרבה בספר אור זרוע ובספר ערוגת הבושם לרבינו אברהם ב"ר עזריאל תלמיד הרוקח) בספרו כתב תמים (נדפס באוצר ונחמד ג, וינה תר"ך ובתצלום מכת"י פאריס ירושלים תשמ"ד ומצוטט בתורה שלימה בהוספות לסדר יתרו, חלק ט"ז בסופו. ועיין לקו"ש חט"ו עמ' 79 בשוה"ג המציין לשם) שכותב (עמ' 60 מהדורת ירושלים) נגד דעת הראשונים המפרשים 'אני מלא, כפשוטו, שהוא מלא הארץ הגשמית, והגשמיות אינה חוצצת - בטענה זהה ליושר לבב ומתנגדי החסידות: "וכבר פטרו מן הדין עובדי [עבודה] זרות שיכולין לומר]ר] שעבדו הבורא הנמצא בכל, וכיצד הוא נמצא במקום הטינופת ובבטן בני אדם בהמות וחיות בסברתם החיצונית מביאים לכל אילו ההירהורים המכוערים".

כנגד זה מסביר - דוגמת היושר לבב: עתה נחזור לדעת התורה ולדעת רבותינו ונעמיד כבוד הבורא יתברך שמו בפה כל בריות בקדושתו ובגדולתו ונסיר המכשול מדעתינו כי אלהים חיים אין להעריך גדולתו ויכולתו ולא ידמה לו שום דמות ואין לנו טיפה סרוחה כמונו להרהר בהוויותיו וכשרצונו להראות עצמו למלאכים מראה עצמו בקומה זקופה כפי שיכולים לסבול ופעמים מראה להם אור משונה בלא דמות ויודעים ששם שכינתו, ויש לו נידה וניעה, קל וחומר מבריות סרוחים". דהיינו שמצד כל יכול ובלי לערב שכלינו כלל, אין אנו יכולים להגדיר אפילו בהפשטה את הקב"ה.

שאר השיטות בצמצום

במכתב מסויים של כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש זצוקלל"ה אודות המחלוקת על הצמצום שנכתב בעקבות שאלתו של הגה"צ רבי אליהו דסלר זצ"ל, שירטט כ"ק אדמו"ר זצוקלל"ה בקצרה ארבע שיטות שונות בענין הצמצום: "ואפשר בזה ד' שיטות (א) הצמצום כפשוטו וגם בעצמותו. וראית הסוברים כן דאין אפשר לומר דהמלך נמצא במקום האשפה ח"ו. (ב) הצמצום כפשוטו אבל רק באור. ג) הצמצום דלא כפשוטו אבל גם במאור. ד) הצמצום דלא כפשוטו ורק באור".

במכתב ההוא שנתפרסם מזה עידן ועידנים לא ציין הרבי מקורות לארבע השיטות. רק לאחרונה משהתגלו רשימות פרטיות של הרבי זי"ע, מצאו רשימה שבה מקורות לכל השיטות¹⁹. (א) השיטה הראשונה היא לבעל יושר לבב שהתבארו דבריו לעיל בארוכה. (ב) השיטה השנייה אינה ברורה כל צורכה²⁰, מכתבי הגר"א שבכתובים (ליקוטים שבסוף 'ספרא דצניעותא') נראה שהוא בעל השיטה השנייה, הצמצום הוא באור כפשוטו אבל לא במאור.

19. המכתב נתפרסם באגרות קודש ח"א עמ' יט ואילך, והעתק המכתב עם רשימות כ"ק אדמו"ר זצוקלל"ה נדפס ב'מ"מ הגהות והערות קצרות לשער היחוד והאמונה' פרקים ד- ז עמ' שפ"ב.

20. ובאמת מצינו מאחד מגדולי המקובלים מחדרו של הגר"א, המקובל רבי שלמה עליאשעו בעל ה'לשם שבו ואחלמה', שסבור שהקטע האמור של הגר"א, לא מדברי הגר"א הם אלא מתלמיד שלא נודע למי. וכך כותב בחלק הביאורים ג, א (ירושלים תרצ"ה י"ל בידי חתנו ר' אברהם אראנער): הנה בענין הצמצום והקו אשר גילה האריז"ל בדבריו לפנינו חקרו בזה כמה קדושי עליון אם שהוא כפשוטו או שהוא רק בדרך רמז ומשל על ענין נעלם ונסתר ויש מהם שהטילו חומר איסור גדול לומר שהוא כפשוטו וכמו שנודע מדברי הר' הגדול מו"ה יוסף אירגס זללה"ה בספרו הנכבד שומר אמונים... אמנם הרב הגדול ר' עמנואל ח"י זללה"ה בעל משנת חסידים בספרו יושר לבב מ'אן בכל דבריו ודעתו הוא שהצמצום הוא כפשוטו ממש... ודבריו צודקים בעיני למאד" ועיי"ש המשך הסבר הדברים. ובעמוד ה, ב כותב: "ומה שנמצא בשם הגר"א ז"ל בליקוטיו שבסוף הספרא דצניעותא מדפוס ווילנא תרמ"ב שהצמצום הוא ברצונו הבלתי בעל תכלית וכו' עיי"ש [הנה באמת נראה לי לעיקר שכל הליקוט שם הוא אינה מדברי הגר"א ז"ל אלא הוא מאיזה תלמיד אשר לא נודע לנו מיהו. כן נראה לי ברור]".

ובספרו 'לשם שבו ואחלמה' ספר הדעה (דרושי עולם התווה ח"א דרוש ה ס"ז אות ח) כותב בחריפות נגד דעת הגר"ח מוואלוז'ין שהצמצום אינו כפשוטו ומדבריו שם משמע שהגר"א לא סבר כך, וכך לשונו: "עוד ראיתי דברים זרים מאד בדברי איזה מקובלים שבדורנו המעמיקים בהסבירים שאמרו שכל המציאות כולו רק על דרך דמיון והשגה לבד ואינה מציאות אמיתית כולו כלל והוא באשר שא"ס ית"ש לא נשתנה כלל מעצמותו ואמיתותו המחוייבת והרי הוא עתה ג"כ כמו קודם הבריאה ממש דלית אתר פנוי מיניה וכנודע (וע' נפש החיים שער ג') ולכן אמרו כי באמת אין שום מציאות אחר כלל כי כל העולמות הם רק בדמיון ובהשגה לבד... ואמרו (זה לשונו ב[כתב] י[ד] (?)) כי מציאת העולמות והאדם באמת אין להם מציאות כלל וכל מציאותם הם הכל רק בהשגה שאנו משיגים את עצמינו כאלו אנחנו בעולם ואנו משיגים עצמינו בכל החושים שלנו וכן אנו משיגים בחושינו אכל העולם כו' נמצא שכל מציאות האדם והעולם הכל בהשגה ולא במציאות אמיתי כי א"א להיות מציאות אמיתי אחרי שהוא ממלא כל עלמין כי א"א וז"א הם שניהם הנהגות זה בעוה"ז וזה בעוה"ב כי כל מציאותם הוא רק בהשגתנו כי באמת אין שום צמצום כלל ואין שום דבר בעולם כלל וכלל עכ"ל [ולא ברור לי מאיזה ספר ציטט מכת"י נג].

אולם מכתבי רבינו הזקן (בשער היחוד והאמונה פ"ז²¹, ובעיקר אגרות קודש אדמו"ר הזקן סי' לד (עמ' פח)²² ואגרת הקודש סכ"ה) נראה שסובר שדעת הגר"א זהה לדברי בעל יושר לבב²³. ג) השיטה השלישית היא של רבי יוסף אירגס בספרו שומר אמונים ושל הגאון רבי חיים מוואלוז'ין בספר נפש החיים שער ג'. ד) ואילו השיטה הרביעית הינה שיטת החסידות שהתבארה לעיל במאמרינו. כ"ק אדמו"ר זצוקלל"ה קיצר בהסברת השיטות, אולם בעקבות האמור ובמה שהתבאר במקומות אחרים ננסה להסביר לענ"ד (ובענין זה יש עומק לפנינו מן עומק הפשטה אחרי הפשטה, וכתבנו הפשט שבעומק) הבדלי השיטות והגישות.

וכמה זר ומר לומר דבר כזה ורח"ל מהאי דעתא ולא התבוננו ולא ראו כי הם נותנים פגם בזה באמיתות כל התורה רח"ל כי הרי אומרים שאין שום מציאות כלל לא למעלה ולא למטה אלא רק אור אין סוף פשוט לבד אבל זולתו הוא רק בהשגה ודמיון ואינם באמת כלל וא"כ איה כל התורה כולה איה השמות הקדושים אשר כולם הם רק רק מאחר זמן המציאות ולהלאה.

ומדבריו נראה שבגלל אותו טעם של בעל נפש החיים (כפי שיתבאר להלן) של הריסת גדרי תורה ומצות חולק על כל המושג של צמצום שלא כפשוטו וחולק על הטענה שהקב"ה הוא כאן כמו לפני שנברא העולם ממש. אך בעוד שהגר"ח מקבל ההנחה של שיטת החסידות שהקב"ה נמצא כאן כמו לפני הבריאה ממש, וכן מקבל שהצמצום לא כפשוטו, ורק מסייג את האדם שאין אדם רשאי להתבונן בזה מכיון שיכול לבוא לידי הריסת הדת, הרי בעל ה'לשם' חולק על בעל הנפש החיים (כפי שמציין בעצמו בסוגריים ^[אפי' החסידים] לנפש החיים שער ג' לחלוק עליו) בעצם ההנחה שהצמצום לא הי' כפשוטו ושהוא מלא את העולם כמו לפני הבריאה, וטעמו מפני טעם זה עצמו של הגר"ח, שהרי זה הריסת המצות.

והרי דבריו תואמים שיטת הגר"א המבוארת במכתבו וחרמו נגד החסידים שציטטנו בפרק א ממכתב הגר"א בעצמו מ"א תשרי תקנ"ז, (חסידים ומתנגדים ח"א עמ' 188 - ויתכן שאדה"ז ראה את המכתב, אך צ"ע שכותב "שנשמע במדינותינו מתלמידיו" אולי ראה ושמע גם, בכדי לקבל אישור שאכן כך סבור הגר"א באמת): "דור מה רמו עיניו ומלין לצד עלאה מללו: אלה אלהיך ישראל כל עץ וכל אבן ומגלים פנים בתורה שלא כהלכה בפסוק: ברוך כבוד ה' ממקומו ובפסוק ואתה מחיה את כולם". והיינו שאין לומר שהעולם הוא דמיון וממילא הצמצום הוא כפשוטו. אולם באמת גם דעת החסידות מסכימה שאין העולם דמיון כלל, אך הסברת הדברים שייכת לסוגיית אחדות ה' לפי החסידות שאכמ"ל. ועיין הערה 21.

21. יש לציין הוכחה נוספת שהכוונה בקטע זה להגר"א ולא רק להיושר לבב, שהרי בדפוסים ראשונים שנדפסו בחי' אדה"ז ועל ידי עושי דברו (עד לדפוס תר"ס שהכניסו לראשונה קטע זה מכת"י) השמיטו קטע זה הדן על הצמצום, וכמובן שהסיבה היתה שלא להבעיר את אש המחלוקת, ואם אין הקטע מכון לגר"א אלא ליושר לבב בלבד, מדוע היססו להכניסו? על כרחינו שלהגר"א הכוונה.

22. "תפיסת הגאון החסיד על ספר ליקוטי אמרים [להמגיד ממעזריטש] ודומיו אשר מפורש בהם פי' ממלא כל עלמין ולית אתר פנוי מיניה כפשוטו ממש, ובעיני כבודו [של הגר"א] היא אפיקורסות גמורה לאמור שהוא נמצא ממש בדברים שפלים ותחתונים ממש... ומלא כל הארץ כבודו היינו השגחה". וכמובן שזה דומה לשיטת היושר לבב.

23. ומפני שנראה שלמעשה מכריע כ"ק אדמו"ר זצוקלל"ה שדעת הגר"א כדברי היושר לבב, לא הארכת בביאור האפשרות הראשונה שקשה מאד להבנה מפני סיבות שונות, ואילו אם נוקטים שדעת הגר"א כהיושר לבב, הרי עם מה שביארנו דברי היושר לבב כבר ביארנו גם שיטת הגר"א.

טרם שניגש לבאר השיטות האחרות שהצמצום אינו כפשוטו, נתעכב לברר נקודה אחת השייכת במיוחד לשיטת הגר"א. כפי שהבאנו לעיל (ראה הערות 20-22) כתב הגר"א במכתבו בטענתו נגד החסידות: "דור מה רמו עיניו ומלין לצד עלאה מללו: "אלה אלהיך ישראל כל עץ וכל אבן ומגלים פנים בתורה שלא כהלכה בפסוק: ברוך כבוד ה' ממקומו ובפסוק ואתה מחיה את כולם". ודבריו אלו תואמים דברי אדה"ז במכתבו בו הוא מתאר דעת הגאון: "תפיסת הגאון החסיד על ספר ליקוטי אמרים [להמגיד ממעזריטש] ודומיו אשר מפורש בהם פי' ממלא כל עלמין ולית אתר פנוי מיניה כפשוטו ממש, ובעיני כבודו [של הגר"א] היא אפיקורסות גמורה לאמר שהוא נמצא ממש בדברים שפלים ותחתונים ממש...ומלא כל הארץ כבודו היינו השגחה". אך הדברים תמוהים מאד, וכי הגאון לא סבירא ליה כהראשונים שהבאנו בפרק ב' (גליון ב עמ' נא) המפרשים את הפסוק (ירמיהו כג, כד) "הלא את השמים ואת הארץ אני מלא" כפשוטו? והיאך יתכן שמי שסובר כהראשונים הללו - כדברי הרוקח למשל "הבן בחכמה כי הוא מלא כל ונעלם מעין כל ואינו נראה ואין לו סוף וחכם מאליו ואין דבריו נעלם ממנו בקרבך הלא את השמים ואת הארץ אני מלא..הבורא אינו צריך למקום ומכון כי ה' קדם כל היות ואין קירות חוצצין לפניו כי לא ה' בורא דבר שהוא מזיק כנגדו יתברך" יקרא אפיקורסות?

אולם לאמיתו של דבר, דעת החסידות שונה מדברי הראשונים, ודוקא נגד שיטת החסידות בהבנתם של אין עוד מלבדו - טען הגר"א. ומה אכן ההבדל בין דברי הראשונים שהקב"ה מלא כל הארץ ואין קירות חוצצין לפניו, לבין גישת החסידות בלית אתר פנוי מיניה?

מדובר בחילוק דק אבל יסודי שקשור בשיטת החסידות בסוגייה הגדולה והעמוקה של אין עוד מלבדו. לפי פשטות דברי הראשונים הללו, הרי אין הכרח שהקב"ה הוא אכן תוכו ומהות של מציאות העולם ממש וכביטוי הידוע בשם הבעש"ט שהכל אלקות ואלקות הוא הכל, שהרי זה שאין העולם חוצץ אין פירושו שאין מציאות מסויימת לעולם, אלא משל לדבר לכח מופשט אחד שדבר גס אינו חוצץ עבורו. כמו לדוגמא קול וריח, הרי אם יש קול חזק או ריח חריף, הרי פשוט הדבר - שקיר ברזל אינו חוצץ וחוסם את הקול ואת הריח, ולמרות הקיר העבה, עדיין הקול מתפשט וחודר מעבר לקיר.

נקח אף מהות יותר מופשטת מן קול וריח, נקח שכל למשל, האם מציאות מסויימת כמו $2=1+1$, האם יש דבר גשמי ואטום שחוצץ וחוסם ומעכב ששכל זה אינו יכול להימצאות בתוכו? בוודאי שלא. דבר גשמי יכול לחצוץ עבור דבר גשמי אחר, אך בדברים רוחניים אין הגשמיות יכולה לחצוץ כלל. כל שכן וקל חומר בלי גבול פעם כאשר אנו מדברים, להבדיל אין סוף הבדלות, על הקב"ה אין סוף, שבוודאי לא יתכן להעלות על הדעת שהגשמיות ח"ו חוצצת כלל עבורו, כי היאך גשמי יחצוץ על אלקותו שהוא אין סוף ממש ואיו לו שום מציאות ושום מהות ושום ציור ח"ו? וממילא מובן ופשוט מזה,

שלמרות קיומו של העולם הגשמי והחומרי, הרי אין הדבר מהווה שום סתירה כלל לנוכחות של הקב"ה באותו מקום ממש. ואם כן זוהי כוונת הראשונים בפירוש הכתוב "את השמים ואת הארץ אני מלא", שמציאות העולם אינו יכולה להוות שום חציצה למציאות העולם במקום העולם ממש.

כעת נשאל שאלה פשוטה: האם כשהקול חודר הקיר או הריח מתפשט דרך דבר גשמי, האם פירוש הדבר שהקול החודר סותר לקיר והופכו לאין ואפס? פשיטא שאין הדבר כך. אלא מכיון שהקול הוא דבר רוחני והקיר גשמי, ומטבע הדברים הוא שאין הגשמי חוצץ להרוחני, וככל שהדבר רוחני יותר, הגשמי חוצץ פחות בעדו. ומכל שכן לגבי הקב"ה בעצמו ממש, שהיות שהקב"ה הוא אלקות ואינו מציאות כלל ח"ו לכן פשיטא ששום דבר אינו יכול לחצות ח"ו מפניו וממילא הוא מלא כל הארץ, אך האם מתחייב מכך שנוכחות של הקב"ה סותר לקיום העולם? לאו דוקא! יתכן שהקב"ה מלא כל העולם וכשם שבמשל להבדיל ניתן להבין שהרוחני אינו סותר לגשמי ושניהם קיימים זה בתוך זה, כך זה שהקב"ה נמצא בכל מקום מפני מעלתו והפשטתו הגדולה, אינו מחייב שנאמר שכל מציאות העולם הוא אלקותו ית', כי הרי הקב"ה אכן נמצא בעולם כי הבריאה אינה חוצצת אבל יחד עם זאת יש בריאה שאכן ברא והיא קיימת כמציאות ממשית.

כך דעת הגר"א בדעת הראשונים האמור. והסיבה שסובר כך, כי לדעתו לומר שהעולם אינו מציאות כלל מהווה הריסת הדת, וכפי שנביא להלן דעת תלמידו הנפש החיים שמפני זה אסר לעיין באחדות ה' שמא יסיק מכך הריסת מציאות העולם המהווה יסוד קיום המצות וההלכה. [ואולם בכלל נבדל הגר"א והגר"ח שהגר"א סבר בגלל זה שהצמצום הוא כפשוטו, וממילא מוסבר שאין הקב"ה נמצא בעולם ממש, ואילו הגר"ח סבר - כפי שיתבאר בהמשך - שהצמצום אינו כפשוטו, ולדעתו האיסור הוא על האדם בלבד שאסור לו להתבונן ברעיון זה].

אולם לא כן דעת החסידות, אלא לפי תורת החסידות הרי העולם הוא כלא ממש חשיבי: "וכל מאמינים שהוא לבדו הוא כמו שהיה קודם שנברא העולם ממש שהיה הוא לבדו וכמ"ש אתה הוא עד שלא נברא העולם אתה הוא משנברא העולם פי' הוא ממש בלי שום שינוי כדכתיב אני ה' לא שנית כי העוה"ז וכן כל העולמות העליונים אינן פועלים שום שינוי באחדותו ית' בהבראם מאין ליש שכמו שהיה הוא לבדו הוא יחיד ומיוחד קודם הבראם כן הוא לבדו הוא יחיד ומיוחד אחר שבראם משום דכוליה קמיה כלא חשיב וכאין ואפס ממש" (תניא פ"כ), ולפי החסידות הרי פירושו של אין עוד מלבדו הוא שממש אין שום מציאות בעולם מלבדו, ולא רק שהעולם אינו חוצץ כפשטות לשון הראשונים, אלא הקב"ה ממש הוא הוא מציאות העולם ו"גם הארץ החומרית שנראית יש גמור לעין, היא אין ואפס ממש לגבי הקדוש ברוך הוא כי שם אלקים אינו מעלים ומצמצם אלא לתחתונים ולא לגבי הקב"ה...ולכן גם הארץ ומתחת לארץ הן אין ואפס ממש לגבי הקב"ה"

(שער היחוד והאמונה פרק ז). וממילא הקב"ה נמצא בתוך העולם עצמו באופן שכל מציאות העולם בטילה לגמרי ואינה קיימת מלבדו כלל²⁴. ורק נגד גישה זו של החסידות יצא הגר"א לחלוק.

[ולצין שקטע זה שייך לנושא של אחדות ה' על פי החסידות שהוא מן הנושאים הקשים שבמקדש, ולא נגענו כאן בנושא זה אלא כפי שאנו זקוקים למען שלימות הנושא שאנו דנים בו, אך בגלל קוצר המצע קיצרנו, ועוד חזון למועד ללבן נושא זה מעל דפי קובצינו].

גישת השומר אמונים לעומת שיטת החסידות

שיטת הצמצום כפשוטו כבר ביארנו, כעת נבאר שיטות האחרות בצמצום שלא כפשוטו. לאור הדברים ניתן לברר שיטת בעל שומר אמונים וההבדל בינה לבין שיטת החסידות. כבר כתבתי לעיל בפרק ב'²⁵ שמלשון ה'שומר אמונים' ויכוח שני אות מ"ג "כאילו כביכול צמצם כחו הבלתי בעל תכלית מעצמו אל עצמו... ולא שהדבר הוא כך אלא כדי לשכך את האזן אנו מדמים כאילו הניח בעצמו מקום פנוי מכח הבלתי בעל תכלית". דהיינו שלא התצמצם והתעלם משהו, ולא נוצר שום חלל בשום מובן שהוא, כי אם כאילו נוצר חלל.

כלומר, לפי דבריו הצמצום הינו העובדה שהקב"ה פועל הנמצאים במדה מוגבלת ולא באופן בלתי מוגבל, שהרי באם הקב"ה יפעל לפי כחו הבלתי מוגבל, הנבראים לא היו מוגבלים כלל, ורק כאשר פועל במדה מוגבלת אז מהווה נבראים מוגבלים.

יש אולי להשוות הדבר למשל גשמי, לאדם שגיבור כשמשון, שבוודאי ביכולתו להרים בנין שלם בגבורתו העצומה, ברם באם למשל, ירים את בנו הקטן באותה עוצמה שמרים בה בנין רבי קומות, הרי בנו יעופף ויזדעזע לגמרי מהרמה זו, לפיכך כאשר מרים את בנו, מרימו בעדינות ובקלילות רבה, שהרי באמת גיבור זה אינו משתמש בכל פעולותיו בגבורתו העצומה, שכן פשוט שאינו מרים כוסו לשתות ממנה, בכח גבורתו שמרים בו אבני בנין וסלעי הרים, כי כשם שביכולתו להרים דברים כבדים כך יש לו האפשרות והיכולת להרים נוצות וניירות בלי להשתמש בשום כח כלל. ובכן, כאשר הוא מרים בנו וכאשר הוא מרים ניירות ואינו משתמש אז בכחו הגדול, הרי זה כאילו כחו הגדול וגבורתו נעלם לצד ואינו בא לידי שימוש בפעולה זו. כלומר אין כאן צמצום כלל ואין שום העלם אלא שימוש בכח אחר ומוגבל יותר.

24. אולם כבר ביארנו במאמרינו שבגליון העבר (גליון ג עמ' ל ואילך) על פי דברי רבינו הצמח צדק שלפי החסידות הרי מכיון שמציאות הקב"ה הוא באופן מקיף, לכן אין שום סתירה לעובדה שיש מקום טינופת.

25. ראה 'היכל הבעש"ט' גליון ב' עמ' נד, הערה 23.

[ואין זה דומה לחכם הגדול שהזכרנו בפרק ב' במשל למהות צמצום לפי תורת החסידות, שהרי שם, בכדי להשתטות עם שוטה, לחקות מעשה תרנגול - חייב הוא לגמרי לחדול להיות חכם ושכלי, אלא דוקא לעשות מעשה הפכי - המתנגד ושולל את חכמתו בתכלית מוחלטת; ברם כאן, זה שהגיבור מרים נוצה, וילד קטן, אינו סותר ומתנגד כלל לגבורתו הגדולה, אלא כשם שיכול להרים אבנים כבדות, כך יכול להרים עלים ונוצות].

כאשר הקב"ה מתחיל לברוא עולמות קטנים ומוגבלים, והקב"ה יורד אליהם לפי מדריגתו ופועל באופן מוגבל במקום לברוא דברים בלתי מוגבלים ומפליאים - נקרא זה "צמצום". וכלשון השומר אמונים: "זהו סוד הצמצום כפי הנראה לעניות דעתי דאין הכוונה לומר אלא דאעפ"י שהאין סוף הוא בלי גבול יש לו כח בגבול כי יכול הוא לצמצם כוחו הבלתי בעל תכלית ולפעול בכח מצומצם ומוגבל שיוכלו הנמצאים בעלי מדה וגבול לקבלו"²⁶.

והבנה זו היא אחרת מהסברת מהות הצמצום בתורת חב"ד, כפי שביארנו בארוכה בפרק ב' (בגליון ב), שמחד הצמצום אינו כפשוטו, אך ביחד עם זאת, הצמצום הינו רק באור על ידי התכללות האור במאור²⁷. שכן לפי דבריו אין הצמצום באור, ולכן אינו מבאר מאומה על "התכללות האור במאור" והצמצום הוא בעצמותו ית'; ברם לפי דבריו אין כאן שום צמצום והסתלקות כלל, אלא פעולה בצורה אחרת בלבד. וממילא אין שום קושי לומר שהצמצום הוא בעצמותו ית'.

מכיון שכן, הרי מובנים כמה דברים אליבא שיטת בעל שומר אמונים: (א) נראה שלפי דעתו אין הצמצום בגלל האור, כי אז ה' צורך בהעלמת האור. (ב) שמכיון שהצמצום אינו משום הגילוי המתנגד לעולם של יישות, לכך יתכן שכל הצמצום אינו אלא משל על התייחסות מיוחדת של הקב"ה לברוא את העולם, ולא צמצום בפועל, (ג) מכיון שאין הצמצום בגלל האור, הרי הצמצום הוא בעצמותו, שכן כל הצמצום אינו אלא משל לשבר את האזן על ירידת הקב"ה להתעסק בגבול, ודבר זה שייך גם בעצמותו ית'.

אך דא עקא, שלפי שיטתו, הבעי' של צמצום שלא כפשוטו היא במלוא חריפותה, שכן אם כל הצמצום אינו אלא משל לשבר את האזן, ממילא הבעי' שהמלך הוא במקום טינופת, שקשה מאד בעיני הבעל יושר לבב, בעינה עומדת מכל הבחינות. ועוד תמוהה שיטתו,

26. ובאמת שכידוע גם בתורת חסידות חב"ד (ראה ביאורי הזוהר קלד, ד. אור התורה ענינים עמ' רעג) מהווה רעיון זה "כשם שכחו בבלי גבול כך כחו בגבול" (שמקורו בספר עבודת הקודש להר"ם נ' גבאי מרבי עזריאל), יסוד גדול להבנת יצירת הכלים שבאצילות, והוא קשור לכח ה"רשימו" שבכתבי אריז"ל (לפי קבלת מהר"י סרוג), שלפי תורת החסידות ה"רשימו" ו"כח הגבול" זהים הם. אולם אליבא תורת החסידות "כח הגבול" והצמצום הם שני ענינים שונים (ורק שאחרי הצמצום יכול ה"רשימו" = "כח הגבול" להתבלט), ואילו לפי השומר אמונים ענין זה שהקב"ה פועל בגבול הוא הצמצום ותו לא מידי. ודברים אלו זקוקים להסבר רחב.

27. שיטת הרמח"ל בכתביו דומה לשיטת תורת החסידות בדקות הביאור, אך בכל זאת שונה בקוים רבים. ראה קל"ח פתחי חכמה פתח כד, כה. חוקר ומקובל ח"ג פ"ט.

שכן אחת הטענות הגדולות של בעל יושר לבב היתה שמכתבי אריז"ל משמע שאכן הי' צמצום בפועל ולא משל בלבד, ואילו לדעתו הכל משל ומליצה בלבד?

מה שאין כן לפי תורת החסידות, הרי רוב השאלות מוסרות. (א) אכן הי' צמצום בפועל, (ב) האור הוא רק בבחינת מקיף כפי שהתבאר בארוכה. (ג) מצד העצמות לא יתכן לשאול למה הוא נמצא במקום לא קדוש.

שיטת הגר"ח בנפש החיים

שיטה מיוחדת ומפליאה יש לבעל ה'נפש החיים' מוואלוזין. במכתב של כ"ק אדמו"ר זצוקלל"ה מצוין ששיטתו דומה לשיטת השומר אמונים, שצמצום הוא בעצמותו ית' אך לא כפשוטו. אולם הבנתו במהות הצמצום שונה לגמרי מדברי השומר אמונים. בכדי להבין שיטתו יש להקדים בקצרה גישתו הכללית של הגר"ח באחדות ה' כפי שמבארו בשער ג' שבספרו.

בשער האמור מבאר הגר"ח - בלשון הדומה מאד ללשון אדה"ז בעל התניא בשער היחוד והאמונה, שבעצם האמת היא שמצד אחד שאין עוד מלבדו ממש, "גם עתה אחר שברא וחידש העולמות ברצונו הוא ממלא כל העולמות והמקומות כולם בשווי גמור ואחדות פשוט ואין עוד מלבדו כמשמעו ממש" (פ"ד). אולם כל זה מצדו יתברך, אך בד בבד "צמצם כביכול כבודו יתברך שיוכל להמצא ענין מציאות עולמות וכחות ובריות נבראים ומחודשים בבחינת שונים ועינים מחלקים שונים מקומות קדשים וטהורים ולהפך מקומות טמאים ומטנפים והוא הבחינה אשר מצדינו היינו שהשגתינו אינה משגת בחוש רק ענין מציאותם כפי שהם נראים שעל פי זאת הבחינה נבנו כל סדרי חייבו הנהגותינו שנצטוונו מפיו יתברך חק ולא יעבר". (פ"ה).

בכך לשונותיו וסגנונו דומים ממש לסגנון אדמו"ר הזקן בעל התניא (ראה לשון התניא שם, פ"ו ופ"ז: "שם אלהים הוא שם מדת הגבורה והצמצום ולכן הוא גם כן בגימטריא הטבע, לפי שמסתיר האור שלמעלה המהוה ומחיה העולם ונראה כאילו העולם עומד ומנהג בדרך הטבע" עיין שם בארוכה), אך כאן יש לו מסקנה הפוכה. לפי אדה"ז בעל התניא ושיטת החסידות, הרי מטרת האדם היא להתבונן עד כמה שאפשר כיצד שהמציאות זו הנראית לנו אינה אמת (אם כי זו בריאה אמיתית ולא דמיון) ממש, שהרי האמת היא אחדות ה' ממש וכלא קמיה כלא חשיב, ומזה יגיע לאדם אהבת ה' אמיתית של כלות הנפש, כפי שמוזכר בתניא תדיר ועל כך מיוסד כל ח"ב שבתניא. אולם לפי הגר"ח, ההיפוך הוא הנכון: אדם חייב להאמין שאין עוד מלבדו, אך בו בזמן אסור להתבונן בו, כי בכך הוא הורס סדרי בראשית וחוקי התורה המבוססים על סדרי בראשית אלו, וכלשונו: "כל יסודי תורה הקדושה בכל האזהרות והמצוות כולם עשה ולא תעשה כולם הולכים על פי זאת הבחינה שמצד השגותינו שודאי יש חלק ושנוי מקומות שבמקומות הטהורים מותרים

וגם חייבים אנחנו לדבר או להרהר דברי תורה ובמקומות המטונפים נאסרנו בהם אף הרהור דברי תורה וכן כל עניני וסדרי חיוב הנהגותינו שנצטוונו מפיו בתורה הקדושה ובלתי זאת הבחינה שמצדינו אין מקום לתורה ומצות כלל". ולכן למרות "שמצדו יתברך המשיג עצמותו הוא מלא את כל בהשוואה גמור..הכל אחדות פשוט כקודם הבריאה ממש, אבל אין אנחנו יכולים וגם לא הורשינו ליכנס כלל להתבונן בינה בזה הענין הנורא לידע ולהשיג איך אדון יחיד ברוך הוא מלא את כל וכל המקומות באחדות פשוט ושווי גמור חלילה וחלילה" (פ"ו).

לאור זה ממשיך לבאר מהו הצמצום והקו. "הב' בחינות הנ"ל שמצדו יתברך ומצדינו הן הן עצמן ענין הצמצום והקו הנזכר בדברי האריז"ל, ואשר מבואר שם שמצד הצמצום לא יצדק בו שום שינוי וחילוק מקום מעלה ומטה פנים ואחור רק השוואה גמורה ואמיתית...כי ביאור מלת צמצום כאן אינו לשון סלוק והעתק ממקום למקום להתכנס ולהתחבר עצמו אל עצמו כביכול להמציא מקום פנוי...אלא...פירושו לשון הסתר וכיסוי. והכוונה שאחדותו יתברך שמו בבחינת עצמותו הממלא כל עלמין בהשוואה גמורה מכנים אנחנו בשם צמצום מחמת שאחדותו ית' הממלא כל עלמין הוא מצמצם ומסתר מהשגתו" (פ"ז). ומסיק בפ"ח: "ולכן נאסר החקירה והתבוננות במהות הצמצום...לידע ולהשיג איך שהכל מלא רק אחדותו הפשוט יתברך ואין עוד מלבדו לגמרי מצדו יתברך...שלא הורשינו להתבונן חלילה במהות ענין הצמצום כפי אשר מצדו יתברך ורק בענין הקו".

לפי דבריו נראה: (א) שאכן הצמצום הוא בעצמותו ממש. (ב) הצמצום עצמו הוא העובדה שהקב"ה הוא למעלה מהשגת אנוש. דהיינו, לפי הנראה מדבריו, אין הצמצום שום התרחשות כלל, רק נקודה זו שהקב"ה הוא למעלה מן השכל. ואילו המדידה וההגבלה הינה פעולת הקו, ולא הצמצום. ואם נמשיל הדבר, נאמר כך: יש חכם מופלא ותינוק קטן, התינוק קטן רואה את גוף החכם, ושומע את קול החכם, אך אין לו שום ידע שהחכם בעיקרו גאון עצום ושקוע כל הזמן בשכל, מאחר ששכל מפני הפשטתו הגבוהה, אינו מושג כלל בשכל התינוק, וזה אינו קיים לגביו כלל. אי ידיעה זו נקראת הסתרה וכיסוי, כי השכל מכוסה לגמרי, אך אין כאן שום פעולת צמצום כלל. כך הדבר למעלה, אחדות ה' באופן של מלא כל הארץ, שאינו נתפס "מצדינו", הוא הוא הצמצום. ודבר זה הוא בניגוד להבנת השיטות האחרות שהצמצום עצמו הוא התעלמות של אלקות, ולא נוכחתו ותוקפו (רק, אם הצמצום הוא לא כפשוטו אין התעלמות אלא התכללות לפי דעת החסידות או שהצמצום הוא מכח הבלי גבול לכח הגבול לפי השומר אמונים), אך לפי נפש החיים הצמצום הוא דוקא הגילוי הגדול של עצמותו!

מהו ההסבר?

נראה, שזה שסובר שהצמצום בעצמותו ית', הוא, כי לפי דעתו מדבר הכל רק מצד עצמותו ית' ממש ולא באורו ית', ומכיון שכפי שהסברנו בפרק א שעצמותו ית' הינו חסר

ביטוי כלל וא"כ הוא²⁸ בהעלם ממש, ורק האור מגלה את המאור, ואלמלא האור הי' העצמות בלתי נודע כלל, הרי נראה שענין זה, שהעצמות אינו כלל בגילוי, נקרא לפי הנפש החיים "צמצום", דהיינו מוסתר בעצם שאי אפשר להשיגו כלל. ומכיון שאחדות ה' הכל מצד עצמותו דוקא, לכן, בניגוד לחסידות שממלא כל עלמין הוא אור פנימי וסובב כל עלמין הוא מקיף - מכנה לאחדותו ית' של אין סוף "ממלא" כל עלמין, כי הוא מדבר מצד העצמות שעל כך נאמר "את השמים ואת הארץ אני מלא". ולפי זה גם מובן לדעתו, שבעצמותו ית' אי אפשר להתבונן כלל, כי עצמותו ית' אינו בא בגילוי כלל ואינו מאיר כלל, ולכן מובן שדוקא מבחינה זו, עיקר מטרתנו להתבונן רק בחוקי הבריאה איך שיש

28. אולם יש לעיין אם מותר להתבונן בעצם מהות האור אין סוף. דעיין בספר שערי היחוד והאמונה להגה"ק רבי אהרן משטראשעלי שער כללות היחוד עמ' ג, ב בהגהה (ועיי"ש כל הגהה בארוכה): "ובזה תבין שח"ו לא יצא האר"י ז"ל לחלוק על כל האזהרות האמורות בזה ובדברי כל המקובלים שאסור לדבר ולהרהר בבחינת אין סוף בבחינתו קודם האצילות על ידי הגילוי שגילה, אדרבה בזה ביאר יותר הרחקות בחי' תואר ערך הדרגין באין סוף ולא דיבר כלל בבחינת אין סוף בבחינתו שקודם האצילות כי אם הדברים אמורים בבחינת אצילות דייקא, כי כל הדברים אמורים המה שייכים בבחי' אצילות דייקא להבין מאין שורשם, ומה שלא הזכירם הרה"ו להצמצומים האלו [שקיימים לפני צמצום הראשון, עיין שם בהגהה. ג.ג.] בספרו הוא מצד כי עיקר כוונתו לחלק שני הבחינות שנראים כמנגדים..."

"אבל כאשר תרצה לעמוד על עיקרם מוכרח אתה להאיר כמה מיני צמצומים לכן הזכיר ברמז אשר כמה מיני צמצומים קדמו להא"ק הזה בכדי לרמז שמצד רוממות עצמותו ית' לא די בצמצום הזה אבל בביאור לא רצה לבאר זה א' מצד שדי בזה לתקן בחי' מציאות יחודו ית' ומה גם לגודל דקות הענינים ועוצם העלם אשר לאו כל מוחא סביל דא ויכולים לטעות באלה להעריך ח"ו ואיזה מהות בעצמותו יתברך כאשר קרה זה למקצת מקובלים האחרונים המתחכמים להעריך באלו המקומות איזה בחינה אפילו קודם הצמצומים ופשיטא אחר הצמצום ולהבין הצמצום כפשוטו שכביכול צמצם עצמו וזה עון פלילי וגדול עונם מנשוא אך זה זכותם שלא מזדון דעתם דברו ח"ו כל אלה כי אם מצד חסרון הבנתם ה' יכפר בעדם כי לכל העם בשגגה".

"לכן לא דיבר בזה הרה"ו כלל ויפה כחו בזה מאד כאשר תמיד הי' אדמו"ר הקדוש נ"ע משבח אותו בזה שלא דיבר מזה כלל ומזה ישאו ק"ו בעצמם דלת העם אשר לא עמדו בסוד השם לדעת עיקר ושרש ידיעת הקבלה שלא לשוח יד במקומות הגבוהים האלו ולקיים מארז"ל במופלא ממך כל תדרוש כי אם להתבונן ביחודו ית' מצד הצמצום בבחינת אצילות שהוא בחינת הנבראים כדי לייחדם במקורם אשר זה נקרא במה שהורשת התבונן".

הרי לפי זה גם אדמו"ר הזקן חשש על "במה שהורשת התבונן", אולם הבדל גדול יש בטעם החשש, לפי אדמו"ר הזקן הרי חייבין להתבונן באחדותו יתברך, ושכיצד למרות הצמצום עדיין אחדותו ית' מלאה ארץ ומלאה ממש כמו לפני בריאת העולם, ולא רק להאמין בזה אנו חייבים כדעת הגר"ת, אלא גם להתבונן ולהעמיק ולהרגיש הדבר בכל מאודינו וכל המרבה בזה הרי זה משובח, אולם במהות אור אין סוף עצמו בפשיטותו וכיצד יש שם צמצומים שונים ועשר ספירות הגנוזות, בזה אסור להתבונן אם מי שאינו ראוי למדינה זו. דהיינו אסור לנו לחשוב ולהרהר שמא נבוא לידי הגשמה. ובעצם איסור התבוננות במהות אין סוף וחיוב התבוננות באחדותו ית' - נקודה אחת היא: האמונה שהעולם לא גרם לשום ציור ושינוי אצלו כלל ושניהם הם שני צדדים ממטבע אחד. אולם לפי הגר"ח איסור התבוננות אינו משום הגשמה כלל, אלא כמבואר בפנים שאם נתבונן נבוא להרוס במציאות העולם ונחשוב שאולי אין העולם מציאות אמיתית. והרי זה ענין אחר לגמרי.

מציאות של טומאה וטינוף, ולא הורשינו להתבונן כיצד אחדותו ית' מצד עצמותו סותר דבר זה.

[ובוודאי שגם לפי החסידות אור אין סוף הוא לגמרי למעלה מן השכל ו"לית מחשבה תפיסא ביה", אך אפשר להתבונן בזה עצמו איך שהוא למעלה מן העולם והעולם כולא קמיה כלא חשיבא וממילא אינו מציאות אמיתית כלל, וכמו כן יכולים אנו להתבונן כיצד אורו יתברך מהווה את העולם בכל רגע וממילא העולם אינו מציאות עצמאית כלל. כנגד זה לפי הנפש החיים לא יתכן להתבונן בכך כלל כי בעצמותו ית' אין לתארו כשולל את העולם כלל, כי הוא מעבר לכל נקודת התייחסות].

^{לדברי החכמה}

ונראה שבענין זה בא לידי ביטוי בולט ההבדל הגדול והיסודי בין שיטת החסידות ושיטת הנפש החיים (שמשקף בהיקף הגדול את שיטת וגישת מתנגדי החסידות בכללות). לפי החסידות העיקר להרגיש ולהדגיש ולחוש בכל הווייתם מלא כל הארץ כבודו, לית אתר פנוי מיניה. והיאך ניתן להגיע לדביקות ואהבת ה' של כלות הנפש המבטל את מציאות העולם? מגיעים לכך על ידי התבוננות ב"גילוי" של אחדות הקב"ה בעולם באמצעות ה"אור". אולם לפי דעת נפש החיים שאסור לנו להתבונן בכך, רק בדוחק גדול וליחידי סגולה ממש, והכל באופן של "שיעורא דלבא לבד ולא לחקור ולהתבונן ח"ו במהות הענין... וכמו שאמר הכתוב וידעת היום והשבות אל לבבך... אין עוד, "אל לבבך" דוקא הינו רק באובנתא דלבא ושיעורא דלבא לבד" (בניגוד מוחלט לפירושו בחסידות²⁹, שעל ידי התבוננות בכך, שזהו פירוש "וידעת", יתלהב הלב מזה), מובן, שאין ענין אחדות ה' מתגלה כלל בכדי שנוכל להרגיש אחדותו ית' בעבודתינו ובמעשינו, שהרי לדברי הנפש החיים מיסודי האמונה להרגיש שהעולם קיים במציאות אמיתית ומעבר לכך אסור להתבונן. ולכן לדידו אחדות ה' נותר בהעלם מוסתר מוחבא משכל אנוש.

29. ראה שער היחוד והאמונה ריש פרק א.

גם אני למדתי סה"ק הזה לקוטי מהר"ן כולו ה' פעמים, אבל עיקר עיסוקך בספרי חסידות יהי' בהתניא ומאוד עינים להרה"ק מטשערנוביל זי"ע.

(נהרי אש להרה"צ רבי שמעון זעליחובער, עמ' צא)